

کتابشناسی تاریخ معاصر خوزستان و قیام شیخ خزعل

سیدحسین حسینی*

آشاره

در هر تحقیق و نوشته‌ای استفاده از منابع و کتب مختلف کاملاً مهم و حائز اهمیت است و از نکاتی است که در ارزیابی یک نوشته مورد توجه قرار می‌گیرد. در واقع نخستین قدم برای تحقیق در یک موضوع کتابشناسی و شناخت منابع و مأخذ مربوط به آن است. در این مقاله سعی بر آن است که به معرفی برخی منابع و مأخذ مربوط به «تاریخ معاصر خوزستان و همچنین نقش شیخ خزعل و قیام او» بپردازیم. در واقع مطالب این مقاله قسمتی از پایان‌نامه نویسنده تحت عنوان «شیخ خزعل» می‌باشد. که در دو بخش منابع و تحقیقات ارائه می‌شود و در پایان نیز فهرست کتبی که اشاره‌ای به تاریخ معاصر خوزستان و قیام شیخ خزعل دارند آمده است.

لازم به ذکر است که در دو قسمت اول: منابع و تحقیقات براساس اهمیتی که در موضوع «تاریخ معاصر خوزستان و قیام خزعل» دارند به ترتیب آورده شده است.

الف: منابع

۱- تاریخ پانصد ساله خوزستان

این کتاب اثر نویسنده معروف «سیداحمد کسروی» است که در زمستان ۱۳۶۲ ه. ش، با تیراژ ۵۰۰۰ نسخه توسط انتشارات خواجه در ۲۷۹ صفحه، در تهران به چاپ رسید. این کتاب برجسته‌ترین منبع جهت تحقیق پیرامون خوزستان در تاریخ معاصر ایران و بخصوص «شیخ خزعل» است. کتاب شامل سه بخش است: بخش نخست به بررسی خاندان مشعشعیان از ابتدای کار تا زمان حاضر اختصاص دارد.

بخش دوم: قبیله بنی کعب^۱ که شیخ خزعل از آن خاندان است را مورد بررسی قرار می‌دهد. در قسمت دوم بخش دوم به توضیح مشایخ محمره (خرمشهر) پرداخته و در آن از احوال شیخ جابر

* دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ اسلامی - پژوهشگر بنیاد پژوهش‌های اسلامی استان قدس رضوی.

۱- قبیله بنی کعب شاخه‌ای از اعراب بنی خفاجه، از اعراب معروف عربستان است که در دوره صفویه قدم به خاک خوزستان گذاشتند و توانستند نقش مهمی در تحولات خوزستان در دوره افشاریه، زندیه و قاجاریه ایفاء کنند. شیخ خزعل از طایفه محسین یکی از شاخه‌های این قبیله است.

(پدر شیخ خزعل)، شیخ مزعل (برادر خزعل) و شیخ خزعل مطالب مبسوطی از جمله وقایع و حوادث خوزستان جنوبی و زندگی شیخ خزعل تا شروع قیام او بررسی می‌شود. بخش سوم: این قسمت مربوط به موضوع قیام سعادت و شورش شیخ خزعل علیه رضاخان است. این قسمت از کتاب به آن دلیل که کسروی خود در خوزستان حضور داشته و به عنوان مأمور دادگستری در آن خطه خدمت می‌کرده است، فوق‌العاده با اهمیت است. اهمیت آن بیشتر مرهون این جنبه از کتاب است که نویسنده جانب بی‌طرفی را در نقل قضایا رعایت کرده است. او می‌گوید: «داستان شیخ خزعل و برادرش شیخ مزعل بخش عمده آن را در خوزستان از زبانها شنیده یا خودم دیده و دانسته‌ام و چون این کتاب برای ستایش یا نکوهش کسی نیست، بلکه مقصود نگارش تاریخ و نشان دادن گذشته سرزمینی است که من پانزده ماه در آن به سر برده‌ام»^۱.

۲- شیخ خزعل و پادشاهی رضاخان یا (خاطرات سیاسی سرپرسی لورین وزیر مختار انگلیس در ایران)

این کتاب نوشته «سرپرسی لورین» است که توسط محمد رفیعی مهرآبادی ترجمه و به وسیله انتشارات فلسفه در تهران در سال ۱۳۶۳ ه. ش، چاپ گردیده است. کتاب فوق در اصل خاطرات سیاسی سرپرسی لورین سفیر انگلیس طی سالهای ۱۳۰۰ الی ۱۳۰۴ ش در ایران است. عنوان اصلی کتاب «دیپلمات حرفه‌ای» است که نخستین بار توسط سازمان باتلروتتر در سال ۱۹۷۳ میلادی (۱۳۵۲ ه. ش) در لندن منتشر شده است.

مطالبی که در این کتاب راجع به تاریخ معاصر خوزستان و قیام شیخ آمده فوق‌العاده جالب و قابل اهمیت است، زیرا وی به عنوان وزیر مختار انگلیس، گرداننده صحنه سیاسی ایران و از نزدیک شاهد روابط و درگیری شیخ خزعل و رضاخان در خوزستان بوده است. وی در کتاب خود به خوبی سیاست انگلیس راجع به شیخ خزعل و منطقه خوزستان را تشریح می‌کند. آنچه بر اهمیت کتاب می‌افزاید ضماین این کتاب است که شامل اسنادی راجع به واقعه قیام شیخ خزعل و اردوکشی رضاخان به خوزستان است. در پایان کتاب نیز نظر برخی از نویسندگان را در خصوص شیخ خزعل جمع‌آوری کرده است.

۱- کسروی، سیداحمد: *تاریخ پانصد ساله خوزستان*، انتشارات خواجه، تهران، ۱۳۶۲، ص ۸

۳- سفرنامه خوزستان

نویسنده این کتاب رضاشاه پهلوی است و توسط مرکز پژوهش و نشر فرهنگ سیاسی دوران پهلوی در تهران به سال ۱۳۵۵ ه. ش، چاپ شده است. رضاخان این کتاب را بلافاصله پس از مراجعتش از لشگرکشی به خوزستان جهت سرکوبی قیام خزل به رشته تحریر در آورد و نسخه‌هایی از آن را به اشخاص معینی هدیه کرد. برخی معتقدند کتاب فوق را دبیر اعظم بهرامی به نام رضاخان نوشته و در آن از وی چهره قهرمان ملی و فاتح جنگی بزرگی ترسیم کرده است. از مقدمه این کتاب که نسبتاً مفصل و شامل مطالب زیادی است کاملاً آشکار می‌شود که تصنعاً نوشته شده و نشر همین کتاب و مانورهایی که داده شد تقریباً زمینه انقراض قاجاریه را فراهم ساخت.^۱ عمده اهمیت این کتاب در این است که متن تلگرافها، اسناد و عکسهای مربوط به لشگرکشی رضاخان به خوزستان جهت سرکوبی شیخ خزل را آورده است.

۴- یادداشت‌های رضاشاه

این کتاب به زبان عربی توسط علی بصری نوشته شده و توسط محمدحسین استخر ترجمه و بوسیله مؤسسه چاپ مطبوعات صربی در تهران به سال ۱۳۳۵ ه. ش، چاپ شده است. مطالب این کتاب اکثراً برگرفته شده از کتاب «سفرنامه خوزستان» می‌باشد و در آن مطالبی راجع به شیخ خزل، قیام وی و لشگرکشی رضاخان به خوزستان آمده است.

۵- کتاب سبز

این کتاب با مقدمه رضاقلی نظام مافی توسط انتشارات نشر تاریخ ایران در پاییز سال ۱۳۶۳ ه. ش، در تهران به چاپ رسیده است و شامل اسناد و مدارک وزارت خارجه ایران راجع به بی‌طرفی ایران در جنگ اول جهانی می‌باشد.^۲ در خصوص شیخ خزل و منطقه خوزستان نیز به لحاظ روشن کردن وقایع اتفاق افتاده در خوزستان به سال ۱۹۱۴ میلادی (۱۲۹۳ ه. ش) از

۱- مکی، حسین: *تاریخ بیست ساله ایران*، امیرکبیر، تهران، ۱۳۵۷، ج ۳، ص ۱۸۲.

۲- نظام مافی، رضاقلی: *کتاب سبز*، شرکت نشر تاریخ ایران، تهران، ۱۳۶۳، مقدمه.

اهمیت بسزایی برخوردار است و اسنادی مبنی بر بی‌طرفی شیخ خزعل و همچنین دخالت دولتهای متخاصم جنگ اول جهانی در خوزستان دارد.

۶- ملوک‌العرب (رحله فی البلاد العربیه)

این کتاب به زبان عربی و نوشته‌ی امین‌الریحانی لبنانی است که توسط انتشارات دارالجیل بیروت در سال ۱۹۸۷ میلادی (۱۳۶۶ هـ.ش) به چاپ رسید. کتاب فوق در اصل خاطرات سفر امین‌الریحانی به سرزمینهای عربستان، یمن، نجد، کویت و عراق می‌باشد. او به سرزمین خوزستان نیز سفر کرده و از نزدیک از احوالات شیخ خزعل و منطقه خوزستان آگاه شده است؛ و توصیف جالبی از احوال شیخ خزعل و مذهب و اخلاقیات وی در اثر خود گنجانده است. مطالب کتاب وی به دلیل این که مشاهدات عینی نویسنده است اهمیت فوق‌العاده‌ای دارد.

۷- مأموریت آمریکاییها در ایران

این کتاب اثر دکتر میلسپو و ترجمه‌ی حسین ابوترابیان است که توسط انتشارات پیام در تهران به سال ۱۳۵۶ هـ. ش، منتشر شد. و شامل خاطرات دکتر میلسپو در طول اقامتش در ایران است. او به عنوان مأمور مالیاتی در فاصله سالهای ۱۳۰۱ تا ۱۳۰۶ هـ.ش، و از ۱۳۲۱ تا ۱۳۲۳ هـ. ش، در ایران اقامت داشته است. وی شاهد عینی قیام شیخ خزعل در خوزستان و سرکوبی او توسط رضاخان بوده است؛ و از شیخ خزعل به عنوان یک فرد ثروتمند که حاضر به پرداخت خراج به دولت نیست یاد می‌کند؛ و اسناد مهمی راجع به موضوع اختلاف مالیاتی خزعل و دولت مرکزی ایران ارائه می‌دهد.

۸- خاطرات سردار اسعد بختیاری

کتاب فوق خاطرات جعفرقلی خان سردار بهادر سردار اسعد سوم می‌باشد که به کوشش ایرج افشار سیستانی، توسط انتشارات اساطیر در تهران به سال ۱۳۷۲ هـ. ش، منتشر شده است. سردار اسعد به هنگام لشکرکشی رضاخان به خوزستان با وی همراه بوده است و وقایع را از نزدیک با چشم خویش دیده و به خوبی شخصیت شیخ خزعل را می‌شناخته است. در کتاب وی مطالب مهم و حائز اهمیتی راجع به منطقه خوزستان و شیخ خزعل وجود دارد.

۹- رستاخیز ایران

این کتاب تألیف فتح‌الله نوری اسفندیاری است که توسط چاپخانه سازمان برنامه به چاپ رسیده است. این کتاب شامل مدارک، مقالات و نگارشها و خلاصه اخبار خبرگزاریهای مختلف جهان مربوط به ایران در سالهای ۱۳۹۹ - ۱۳۲۳ ه. ش، است. مطالب کتاب نظر خبرگزاریهای مختلف را راجع به حوادث ایران به گونه‌ای روشن بیان می‌کند. در خصوص تاریخ معاصر خوزستان و قیام شیخ خزعل نیز نظر خبرگزاریهای مختلف از جمله تایمز لندن، دیلی تلگراف، دیلی نیوز و... را بیان می‌کند.

۱۰ - سفرنامه ویلسن

این کتاب که «تاریخ سیاسی و اقتصادی جنوب غربی ایران» نیز نام دارد، به وسیله حسین سعادت نوری ترجمه و توسط انتشارات وحید در سال ۱۳۶۳ ه. ش، به چاپ رسیده است. این کتاب خاطرات سفر ویلسن در سالهای ۱۹۰۹ تا ۱۹۱۴ میلادی (۱۲۸۸ الی ۱۲۹۳ شمسی) در منطقه خوزستان و جنوب غرب ایران است و چون از اسرار عملیات و فعالیتهای مأمورین انگلیسی در اواخر دوره قاجاریه پرده برمی‌دارد حائز اهمیت است و اقداماتی را که در آن تاریخ برای اکتشاف منابع نفت خوزستان و بهره‌برداری از آنها به عمل آمده است روشن می‌سازد.^۱ ویلسن چندین بار با شیخ خزعل ملاقات داشته و در ضیافتهای وی شرکت داشته است، و از نفوذ او در منطقه خوزستان جهت حل مشکلات خود استفاده کرده و از قراردادهای صورت گرفته بین شیخ خزعل و انگلیسیها سخن می‌گوید.

۱۱- سفرنامه دمورگان

این کتاب توسط جهانگیر قائم ترجمه شده و به وسیله انتشارات کتابفروشی طهوری در تهران به سال ۱۳۳۵ ه. ش، منتشر شده است. مطالب آن شرح سفر هیأت مطالعاتی باستان‌شناسی فرانسه در سال ۱۹۰۸ میلادی (۱۲۸۷ ه. ش) است که در آن نکات ارزنده‌ای راجع به اوضاع

۱- آرنولد ویلسن: سفرنامه یا تاریخ سیاسی و اقتصادی جنوب غربی ایران، ترجمه‌ی حسین سعادت نوری، وحید، تهران، ۱۳۶۳، مقدمه.

اجتماعی و سیاسی منطقه خوزستان و نیز شخصیت شیخ خزعل، نفوذ و اقتدار او در سرزمین خوزستان وجود دارد.

۱۲ - تاریخ الکویت سیاسی

این کتاب نوشته حسین خلف شیخ خزعل به زبان عربی است که بسال ۱۳۴۱ هـ. ش، در بیروت به چاپ رسیده است. عمده مطالب این کتاب تاریخ سیاسی کویت است. اما از آن جایی که در آن به روابط شیخ کویت با شیخ خزعل اشاره شده و اسناد مهم و معتبری از روابط این دو در کتاب خود آورده است فوق‌العاده قابل اهمیت است. مطالب این کتاب آشکار کننده این مطلب است که شیخ خزعل خود را امیر مستقل منطقه خوزستان می‌دانسته و قصد داشته در این منطقه حکومت مستقلی همانند کویت تشکیل دهد.

۱۳ - سفرنامه مادام دیولافوا (سفرنامه خاطرات کاوشهای باستان‌شناسی شوش)

این کتاب اثر مادام ژان دیولافوا، ترجمه ایرج فره‌وشی است که توسط انتشارات دانشگاه تهران در سال ۱۳۲۶ هـ. ش، به چاپ رسیده است. مارسل دیولافوا در سال ۱۸۸۱ میلادی (۱۲۶۰ هـ. ش) با هزینه شخصی و بار دیگر در سال ۱۸۸۴ میلادی (۱۲۶۳ هـ. ش) به ایران و بین‌النهرین سفر کرده است.^۱ وی مدتی در منطقه خوزستان و شوش به کاوشهای باستان‌شناسی پرداخته، چندی نیز میهمان شیخ مزعل - برادر شیخ خزعل - بوده و اطلاعات ذی‌قیمتی راجع به خوزستان و وضع داخلی قصر شیخ مزعل و احوال او ارائه می‌دهد.

۱۴ - تاریخ بیست ساله ایران

این کتاب نوشته حسین مکی است و توسط انتشارات امیرکبیر در تهران، به سال ۱۳۵۷ به چاپ رسیده است. نویسنده در ضمن بررسی وقایع تاریخ ایران به موضوع قیام شیخ خزعل و لشگرکشی رضاخان به خوزستان می‌پردازد. مطالب کتاب وی به دلیل پرداختن به جزئیات حوادث و استفاده از کتاب «سفرنامه خوزستان» قابل اهمیت است.

۱ - مادام دیولافوا: سفرنامه ایران و کلمه، ترجمه و نگارش فره‌وشی، کتابفروشی خیام، بی‌جا، ۱۳۳۲، ص ۳.

۱۵- ریاض الخزعلیه فی السیاسه الانسانیه

این کتاب منصوب به شیخ خزعل است و توسط «مطبعه‌العالم، خاصه ابن افندی هندیه» در قاهره به سال ۱۳۳۱ هـ. ق. به چاپ رسیده است. کتاب فوق تنها منبعی است که در مورد خصوصیات روحی و اخلاقی شیخ خزعل می‌توان ذکر کرد. نامفهوم است. کسروی معتقد است کتاب فوق نوشته شیخ خزعل نیست بلکه او به شخص دیگری پول داده تا کتاب را برایش بنویسد.

۱۶- مفاض‌النالی و منارالنالی

این کتاب اثر محمدعلی خان سدیدالسلطنه بندر عباسی است. نام دیگر آن «سرزمینهای شمالی پیرامون خلیج فارس و دریای عمان در صد سال پیش» است و توسط انتشارات جهان معاصر در تهران به سال ۱۳۷۱ چاپ شده است. در این کتاب راجع به منطقه خوزستان، اقوام و ساکنان آن و همچنین نفوذ و قدرت شیخ خزعل از صفحات ۱۶۰ به بعد مطالبی آمده است.

۱۷- زندگانی من یا «۵۵ سال در عدلیه»

این کتاب اثر احمد کسروی است و توسط چاپخانه پیمان در تهران، به سال ۱۳۳۳ هـ. ش، چاپ شده است. کتاب فوق که خاطرات کسروی است از جمله منابع مهمی است که در احوال شیخ خزعل، امور قضایی منطقه و نفوذ وی مطالبی آورده است. زیرا کسروی مدتی از طرف رضاخان مأمور رسیدگی به امور قضایی منطقه خوزستان شده است و در این میان بین او و شیخ خزعل اختلافاتی نیز بروز کرده بود.

۱۸- سفرنامه و بررسیهای سفیر فرانسه در ایران

این کتاب شرح سفر اوژن اوین، سفیر فرانسه در ایران و بین‌النهرین در سالهای ۱۹۰۶ و ۱۹۰۷ میلادی است. که توسط علی‌اصغر سعیدی ترجمه و به وسیله انتشارات کتابفروشی زوار در تهران به سال ۱۳۶۲ هـ. ش، چاپ شده است. در این کتاب نیز مطالبی راجع به منطقه خوزستان و بخصوص نفوذ و ثروت شیخ خزعل از صفحه ۳۳۸ به بعد به چشم می‌خورد.

۱۹- کتاب نارنجی

این کتاب تألیف احمد بشیری است و به وسیله انتشارات نور در تهران به سال ۱۳۶۷ چاپ شده است. کتاب فوق که در واقع گزارشهای سیاسی وزارت امور خارجه روسیه درباره انقلاب مشروطه ایران است. در مورد تاریخ خوزستان به این دلیل اهمیت دارد که برخی گزارشهای کنسول روسیه در خرمشهر را راجع به اوضاع خوزستان و موقعیت شیخ خزعل از صفحات ۱۵۵ به بعد آورده است.

۲۰- خلاصه الاعصار فی تاریخ البختیار (تاریخ بختیاری)

این کتاب اثر علی قلی خان سردار اسعد و عبدالحسین لسان السلطنه سپهر ملک المورخین است. و به اهتمام جمشید کیان فر توسط انتشارات اساطیر در تهران به سال ۱۳۷۶ چاپ شده است. در این کتاب از صفحه ۴۵۷ به بعد از روابط شیخ خزعل با بختیارها در دوره مشروطیت و پس از آن و نقش بختیارها در قیام شیخ خزعل مطالبی آمده است.

۲۱- ایران و قضیه ایران

این کتاب اثر جرج ن کرزن و ترجمه‌ی وحید مازندرانی است و به وسیله انتشارات علمی و فرهنگی در تهران به سال ۱۳۶۲ چاپ شده است. در مجلد دوم کتاب بخصوص از صفحه ۳۹۰ به بعد مطالبی راجع به تاریخ معاصر خوزستان، حکومت شیخ مزعل (برادر خزعل) و اعراب بنی کعب وجود دارد.

۲۲- شرح زندگانی من (تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه)

این کتاب اثر عبدالله مستوفی است و به وسیله انتشارات زوار در تهران به سال ۱۳۷۱ چاپ شده است. در مجلد سوم این کتاب مطالبی راجع به حکومت شیخ خزعل در خوزستان و رابطه‌ی وی با مشروطه‌خواهان و بختیارها وجود دارد که از اهمیت بسزایی برخوردار است.

۲۳- خاطرات و اسناد نظام السلطنه مافی

این کتاب به کوشش معصومه نظام مافی، منصوره اتحادیه، سیروس سعدوندیان، حمید رامپیشه و به وسیله مرکز نشر تاریخ ایران در تهران به سال ۱۳۶۱ به چاپ رسیده است. در این

کتاب نظام‌السلطنه مافی در حین خاطرات خود به وقایع و حوادث منطقه خوزستان اشاراتی دارد که قابل اهمیت است.

۲۴- حیات یحیی (تاریخ معاصر)

این کتاب اثر یحیی دولت‌آبادی است و به وسیله انتشارات عطار در تهران به سال ۱۳۷۱ هـ ش چاپ شده است. در جلد چهارم این کتاب از صفحه ۳۲۶ به بعد مطالب ارزنده‌ای راجع به حاکمان خوزستان، روابط آنها با شیخ خزعل و سیاستهای دولت انگلیس درباره شیخ خزعل آمده است.

۲۵- سفرنامه سرپرس سایکس

این کتاب توسط حسین سعادت نوری ترجمه و بوسیله انتشارات کتابفروشی ابن‌سینا در تهران به سال ۱۳۳۶ چاپ شده است. در این کتاب نیز مطالب ارزنده‌ای راجع به خوزستان و بخصوص موضوع اختلاف شیخ خزعل با برادرش شیخ مزعل در صفحات ۳-۲۸۲ وجود دارد.

۲۶- خاطرات سیاسی سرآرتور هاردینگ

این کتاب توسط جواد شیخ‌الاسلامی ترجمه و به وسیله انتشارات کیهان در تهران به سال ۱۳۷۰ هـ ش چاپ شده است. سرآرتور هاردینگ وزیر مختار انگلیس در ایران بوده است و از آنجایی که با شیخ خزعل رابطه دوستانه‌ای داشته در کتاب خود مطالب ارزنده‌ای راجع به موقعیت شیخ خزعل و منطقه خوزستان آورده است.

۲۷- سفرنامه خوزستان

این کتاب اثر شیخ عبدالغفار نجم‌الملک است که به کوشش محمد دبیر سیاقی توسط مؤسسه مطبوعاتی علمی در تهران به سال ۱۳۴۱ هـ ش، منتشر شده است. نویسنده در سال ۱۲۹۹ هـ ق. به دستور ناصرالدین شاه قاجار برای بازدید سد اهواز و برآورد میزان هزینه و کیفیت بنای آن و دیگر مسائل به خوزستان سفر کرده است. کتاب، مطالب مهم و حائز اهمیتی راجع به خوزستان و حکومت شیخ مزعل ارائه می‌دهد.

ب: تحقیقات**۱- التاريخ السياسي لاماره العربستان العربيه ۱۸۹۷ - ۱۹۲۵**

این کتاب به زبان عربی بوده و نوشته مصطفی عبدالقادر النجار است که توسط انتشارات دارالمعارف مصر در قاهره به چاپ رسیده است. این کتاب وقایع و حوادث خوزستان را از سال ۱۸۹۷ میلادی تا ۱۹۲۵ میلادی (۱۲۷۶ - ۱۳۰۴ هـ.ش) به طور دقیق و موشکافانه مورد بررسی قرار داده است و عمده مطالب آن راجع به سیاست و حکومت شیخ خزعل در منطقه خوزستان است.

نویسنده روابط شیخ خزعل را با شیوخ کویت و عربستان مورد بررسی قرار می‌دهد و همچنین از تأثیراتی که شیخ در جنگ جهانی اول و پس از آن در صحنه سیاست عراق گذاشته سخن به میان می‌آورد. نویسنده با دیدی مثبت به اقدامات خزعل در خصوص استقلال منطقه خوزستان، عصبیت عربی وی و مسائلی از این نوع نگاه می‌کند. آنچه بر اهمیت تحقیق فوق افزوده، آوردن اسناد، رسالات و تلگرافاتی است که بین شیخ خزعل و رؤسای عرب منطقه و انگلیسها و علمای عراق رد و بدل شده است.

۲- الاحواز، الماضي، الحاضر، المستقبل

این کتاب به زبان عربی بوده و نوشته احمد الخزعلی است که توسط شرکت انتشارات شرق الاوسط در سال ۱۹۹۰ میلادی (۱۳۶۹ هـ.ش) منتشر شده است. این کتاب اگرچه راجع به تاریخ شهر اهواز نوشته شده، لیکن به جهت تاریخ معاصر خوزستان و علی‌الخصوص موضوع زندگی، سیاست و حکومت شیخ خزعل در خوزستان فوق‌العاده اهمیت دارد. اگرچه اکثر مطالب آن برگرفته شده از کتاب «التاريخ السياسي لاماره العربستان العربيه» است، لیکن برخی مطالب بکر و نو از جمله راجع به روابط شیخ خزعل با حاکمان بصره و کویت و... در آن یافت می‌شود.

۳- تاریخ خوزستان

کتاب نوشته مصطفی انصاری است که توسط محمد جواهر ترجمه و به وسیله نشر شادگان در تهران به سال ۱۳۷۷ هـ.ش، چاپ گردیده است. این کتاب پایان‌نامه دکترای مصطفی انصاری از

دانشگاه شیکاگو در رشته تاریخ است. کتاب فوق اگرچه در برخی از موارد تاریخ خوزستان مطالب دست اول و نویی ارائه می‌کند، ولی از یک جهت دارای اشکال است و آن ارزیابی نادرست نقش اعراب خوزستان در تاریخ این دوره است. که به علت عدم آشنایی با منابع لاتین - عربی این امر روی داده است. کتاب فوق عمدتاً بر پایه اسناد اصلی و چاپ نشده وزارت امور خارجه ایران، اداره اسناد عمومی بریتانیا و نیز اسناد حکومت هند، استوار است.^۱ نویسنده در این کتاب علاوه بر مسائل سیاسی به مسایل اجتماعی و اقتصادی منطقه خوزستان در طی سالهای ۱۸۷۸ تا ۱۹۲۵ میلادی (۱۲۵۷ - ۱۳۰۴ هـ.ش) پرداخته است.

۴- تاریخ روابط سیاسی ایران و قدرتهای بزرگ ۱۹۲۵ - ۱۹۰۰

کتاب نوشته ایرج ذوقی است که به وسیله انتشارات باژنگ در تهران به سال ۱۳۶۸ هـ. ش، به چاپ رسیده است. این کتاب روابط ایران و قدرتهای روس و انگلیس را در طول سالهای ۱۹۰۰ تا ۱۹۲۵ میلادی (۱۲۷۹ الی ۱۳۰۴ هـ.ش) مورد بررسی قرار داده که بخشی از آن مربوط به روابط شیخ خزعل با انگلیسها است. نویسنده اسناد بکر و مهمی را که اکثراً از آرشیو اسناد وزارت خارجه انگلیس است در خصوص ارتباط شیخ خزعل با انگلیسها و قراردادهای بسته شده فی مابین آنها و همچنین اقدامات شیخ خزعل، تحت‌الحمايه شدن به انگلیسها و جدا کردن خوزستان از حکومت ایران آورده است.

۵ - تاریخ سیاسی، اجتماعی بختیاری

این کتاب تألیف پروفسور جن. راف. گارثویت است که توسط مهراب امیری در سال ۱۳۷۳ هـ. ش، ترجمه و به وسیله انتشارات سپند در تهران به چاپ رسیده است. کتاب که پایان‌نامه دکترای پروفسور گارثویت می‌باشد بدون تردید علمی‌ترین کتابی است که در تاریخ بختیاری نوشته شده است. وی علاوه بر اسناد وزارت خارجه انگلیس از اسناد و مدارک عده‌ای از خوانین بختیاری نیز استفاده کرده است. در فصلهای سوم، چهارم و پنجم این کتاب مطالب ارزشمندی

۱- انصاری، مصطفی: تاریخ خوزستان ۱۸۷۸ - ۱۹۲۵ (دوره خاندان کعب و شیخ خزعل)، ترجمه محمد جواهر کلام، نشر شادگان، تهران، ۱۳۷۷، ص ۱۳.

راجع به تاریخ معاصر خوزستان و شیخ خزعل وجود دارد. این کتاب روابط شیخ خزعل و خوانین بختیاری را در دوره مشروطیت و پس از آن بررسی می‌کند و از قراردادهایی که بین شیخ خزعل و بختیاریها سخن به میان آورده، برخی از قراردادهای بین آنها را عیناً آورده است.

۶- خوزستان در آینه تاریخ (تاریخ بنی کعب و ماجرای شیخ خزعل)

این کتاب نوشته علیرضا صداوی است که توسط مؤسسه فرهنگی انتشاراتی آفرینه به سال ۱۳۷۹ هـ. ش، در تهران به چاپ رسیده است. این کتاب از سه بخش تشکیل شده است. بخش سوم این کتاب که به تاریخ و نقش قبیله بنی کعب خرمشهر می‌پردازد، فوق‌العاده با اهمیت است. در این بخش فعالیتهای سیاسی شیخ جابر، شیخ مزعل و شیخ خزعل به تصویر کشیده شده است.

۷- زندگینامه سپهبد زاهدی

این کتاب توسط ابراهیم صفایی تألیف و به وسیله انتشارات علمی در سال ۱۳۷۳ هـ. ش، به چاپ رسیده است. از آنجایی که نویسنده این کتاب فصلی از کتاب را به ماجرای شیخ خزعل و استقلال طلبی او اختصاص داده، مطالب چندی راجع به شیخ خزعل و سپهبد زاهدی - که عامل دستگیری شیخ خزعل و حاکم خوزستان پس از شورش خزعل بود - در آن وجود دارد که حائز اهمیت است.

۸- سیاست انگلیس در ایران (۱۹۲۵ - ۱۹۱۸ م)

این کتاب اثر هوشنگ صباحی به زبان انگلیسی است و توسط انتشارات «فرانک کاس» در لندن سال به ۱۹۹۰ میلادی چاپ شده است. در این کتاب نویسنده به تشریح سیاستهای انگلیس در ایران طی سالهای پایانی حکومت قاجار (۱۲۹۷ تا ۱۳۰۴ هـ. ش) می‌پردازد و به خوبی سیاست انگلیس را در قبال شیخ خزعل در طی این سالها و تغییر رویکرد آنها نسبت به حمایت از خزعل را مورد بررسی قرار می‌دهد. از این جهت که در تهیه کتاب از منابع و اسناد دولت انگلیس استفاده شده، فوق‌العاده اهمیت دارد.

۹- حماسه جاوید

این کتاب توسط محسن حیدری تألیف و به وسیله انجمن مفاخر فرهنگی کشور در سال ۱۳۷۵ چاپ شده است. در این کتاب موضوع جهاد عشایر و قبایل عرب خوزستان علیه استعمار انگلیس در طول جنگ جهانی اول به تصویر کشیده شده است و علاوه بر آن به شخصیت شیخ خزعل، طرفداری وی از سیاستهای انگلیسیها و لژ فراماسونری وی اشاراتی دارد.

۱۰- نقش عشایر عرب خوزستان در جهاد علیه استعمار

این کتاب نوشته حاج کاظم پورکاظم است که به وسیله انتشارات آمه در سوسنگرد به سال ۱۳۷۵ چاپ شده است. در این کتاب قیامهای قبایل خوزستان علیه استعمار انگلیس توضیح داده شده و از درگیریهای شیخ خزعل - که همدست انگلیسیها محسوب می شد - با این قبایل و همچنین سیاست وی در خصوص سرکوب آنان سخن به میان آمده است.

۱۱- ایران، برآمدن رضاخان، برافتادن قاجار، نقش انگلیسیها

این کتاب اثر سیروس غنی، ترجمه‌ی حسن کامشاد است و به وسیله انتشارات نیلوفر در تهران به سال ۱۳۷۷ چاپ شده است. در این کتاب از حمایت‌های دولت انگلیس از شیخ خزعل، نامزد کردن وی برای حکومت عراق سپس تغییر رویکرد انگلیسیها نسبت به حمایت از او و ... سخن گفته است.

۱۲- فراموشخانه و فراماسونری در ایران

این کتاب اثر اسماعیل رائین است و توسط انتشارات امیرکبیر در تهران به سال ۱۳۷۳ چاپ شده است. در مجلد دوم کتاب فوق مطالب جالب و ارزنده‌ای در خصوص شیخ خزعل، لژ فراماسونری او، اعضای آن و سرنوشت خزعل آمده است.

۱۳- ایل بختیاری و مشروطیت

این کتاب اثر اسفندیار آهنجیده است و توسط انتشارات ذره‌بین در ادراک به سال ۱۳۷۴ چاپ شده است. در این کتاب روابط شیخ خزعل با بختیارها در دوره مشروطیت، مورد بررسی قرار

گرفته و از نقش بختیاربها در قیام شیخ خزعل علیه رضاخان از صفحات ۳۰۳ به بعد سخن گفته شده است.

۱۴- روس و انگلیس در ایران ۱۸۶۴ - ۱۹۱۴ پژوهشی درباره امپریالیسم

این کتاب اثر فیروز کاظم‌زاده است و توسط منوچهر امیری ترجمه و به وسیله انتشارات آموزشی انقلاب اسلامی در تهران به سال ۱۳۷۱ چاپ شده است. در این کتاب توافقات صورت گرفته بین شیخ خزعل و انگلیسها و تعهدات انگلیسها به شیخ خزعل قبل از جنگ جهانی اول مطالب ارزنده‌ای وجود دارد.

۱۵- ایرانیان در میان انگلیسها

این کتاب اثر دنیس راییت، ترجمه کریم امامی است و به وسیله نشر نو در تهران به سال ۱۳۶۵ چاپ شده است. در جلد دوم کتاب فوق از روابط شیخ خزعل با انگلیسها، وعده‌های انگلیسها به وی و تحت‌الحمایگی او در صفحات ۸ - ۱۴۷ سخن به میان آمده است.

۱۶- انگلیسها در میان ایرانیان

این کتاب اثر دیگر دنیس راییت، ترجمه اسکندر دلدن است و توسط انتشارات نهال در تهران به سال ۱۳۶۴ چاپ شده است. در این کتاب در صفحات ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۷۳ و... مطالبی راجع به قراردادهای نفتی منطقه خوزستان، خدمات خزعل به انگلیسها، پادشاهی که خزعل از آنان دریافت کرده و مسأله تحت‌الحمایگی وی آمده است.

۱۷- لمحات اجتماعیه من تاریخ العراق الحدیث

این کتاب اثر علی‌الوردی به زبان عربی است و توسط مکتب‌الوطنیه در بغداد به سال ۱۹۷۲ میلادی به چاپ رسیده است. در مجلد چهارم این کتاب از صفحه ۱۰۶ به بعد از کمکهای شیخ خزعل به انگلیسها در جنگ جهانی اول، روابط او با علمای شیعه و تأثیر او بر سرزمین عراق سخن گفته شده است.

۱۸- مرگی در نور (زندگی آخوند خراسانی)

این کتاب اثر عبدالحسین مجید کفایی است و به وسیله کتابفروشی زوار در تهران به سال ۱۳۸۵ چاپ شده است. در برخی صفحات این کتاب نیز به روابط شیخ خزعل با علمای عراق اشاره شده و برخی نامه‌های علما به شیخ خزعل جهت پیوستن به عثمانی در جنگ اول جهانی را آمده است.

ج: کتبی که اشاره‌ای به «تاریخ معاصر خوزستان و قیام شیخ خزعل» دارند:

- ۱- منصوری، فیروز: *استعمار بریتانیا و مسئله اروندرود*، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، تهران، ۱۳۷۶، ص ۲۴۲.
- ۲- رحیم‌زاده صفوی: *اسرار سقوط احمدشاه*، بکوشش بهمن دهگان، انتشارات فردوسی، تهران، ۱۳۶۸، ص ۱۷۲.
- ۳- استفانی کرونین: *ارتش و تشکیل حکومت پهلوی در ایران*، ترجمه غلامرضا بابائی، خجسته، تهران، ۱۳۷۷، ص ۲۵۳ الی ۲۹۸.
- ۴- ترکمان، محمد: *اسنادی درباره هجوم انگلیس و روس به ایران (۱۲۸۷ تا ۱۳۹۱ هشتم)*، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، تهران، ۱۳۷۰، ص ۱۳۳.
- ۵- آبراهامیان، یرواند: *ایران بین دو انقلاب*، ترجمه‌ی کاظم فیروزمند، حسن شمس‌آوری و محسن مدیر شانه‌چی، نشر مرکز، تهران، ۱۳۷۸، ص ۱۲۲ - ۱۰۰.
- ۶- شمیم، علی‌اصغر: *ایران در دوره سلطنت قاجار*، مدبر، تهران، ۱۳۵۷، ص ۵۶۳.
- ۷- سپهر، مورخ‌الدوله: *ایران در جنگ بزرگ ۱۹۱۸ - ۱۹۱۴ م*، بی‌نا، تهران، ۱۳۳۶، ص ۳۱۸.
- ۸- بیات، کاوه: *ایران و جنگ جهانی اول*، سازمان اسناد ملی ایران، تهران، ۱۳۶۹، ص ۱۴۳.
- ۹- ملک‌زاده، مهدی: *انقلاب مشروطیت ایران*، علمی، تهران، ج ۵ ص ۱۰۸۰ و ج ۶ ص ۱۳۱۴.
- ۱۰- *انقلاب مشروطه ایران به روایت اسناد وزارت خارجه انگلیس (کتابهای آبی)*، مازیار و معین، تهران، ۱۳۷۷، ص ۳۷۱ - ۳۱۴.

- ۱۱- طلوعی، محمود: *بازیگران عصر پهلوی (از فروغی تا فردوست)*، علم، تهران، ۱۳۷۴، ص ۹۸۱ - ۸۴۹.
- ۱۲- شعبانی، علی: *بحران*، انتشارات مرکز تحقیقات پنجاهمین سال شاهنشاهی پهلوی، ۲۵۳۵ شاهنشاهی، ص ۲۲ - ۲۱ - ۲۰.
- ۱۳- جعفریان، رسول: *بررسی و تحقیق در جنبش مشروطیت ایران*، طوس، قم، ۱۳۶۹، ص ۷۳.
- ۱۴- باقی، عمادالدین: *بررسی انقلاب ایران*، تفکر، قم، ۱۳۷۰، ص ۱۲۷.
- ۱۵- طلوعی، محمود: *پدر و پسر (ناگفته‌ها از زندگی و روزگار پهلویها)*، علم، تهران، ۱۳۷۳، ص ۱۵۰ الی ۱۵۵.
- ۱۶- صفایی، ابراهیم: *پنجاه خاطره از پنجاه سال*، جاویدان، تهران، ۱۳۷۱، ص ۳۱۵ تا ۳۱۷.
- ۱۷- *تاریخ ایران از ابتدای قرن نوزدهم تا سال ۱۸۵۸*، ترجمه وحید مازندرانی، امیرکبیر، تهران، ۱۳۴۸، ص ۳۱۳.
- ۱۸- امام شوشتری، سیدمحمدعلی: *تاریخ جغرافیایی خوزستان*، مؤسسه مطبوعاتی امیرکبیر، تهران، بی‌تا، ص ۲۵۳.
- ۱۹- مدنی، سیدجلال‌الدین: *تاریخ سیاسی معاصر ایران*، دفتر اسلامی، قم، ۱۳۶۹، ج ۱، ص ۲۱۰.
- ۲۰- تقوی‌مقدم، سیدمصطفی: *تاریخ سیاسی کهگیلویه*، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی، تهران، ۱۳۷۷، ص ۲۹۷.
- ۲۱- زرگر، علی‌اصغر: *تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در دوره رضاشاه*، ترجمه‌ی کاوه بیات، پروین و معین، تهران، ۱۳۷۶، ص ۴۱ الی ۱۱۶.
- ۲۲- بهار، محمدتقی: *تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران*، انقراض قاجاریه، امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۱۴۶ الی ۱۶۱.
- ۲۳- عباس شهنی، دانش: *تاریخ مسجدسلیمان*، هیرمند، تهران، ۱۳۷۴، ص ۱۳۴ - ۱۱۰.
- ۲۴- کسروی، احمد: *تاریخ مشروطه ایران*، امیرکبیر، تهران، ۱۳۷۴، بخش سوم، ص ۷۹۶.

- ۲۵- اسکندری، عباس: *تاریخ مفصل مشروطیت ایران (کتاب آرزو)*، بنگاه مطبوعاتی پروین، بی تا، ص ۷۱ - ۷۰.
- ۲۶- باستانی پاریزی، محمدابراهیم: *تلاش آزادی*، محیط سیاسی زندگی مشیرالدوله پیرنیا، نوین، تهران، ۱۳۵۴، ص ۴۰۶ الی ۴۲۳.
- ۲۷- نجاتی، غلامرضا: *جنبش ملی شدن صنعت نفت*، شرکت سهامی انتشار، تهران، ۱۳۶۵، ص ۱۷ الی ۲۲.
- ۲۸- عبده، جلال: *چهل سال در صحنه قضایی، سیاسی و دیپلماسی ایران و جهان*، تهران، ۱۳۶۸، ج ۲، ص ۱۰۳۰ - ۳۱.
- ۲۹- وحیدنیا، سیف‌الله: *خاطرات و اسناد*، وحید، تهران، ۱۳۶۴، ص ۱۲۲ - ۱۲۰.
- ۳۰- افشار، ایرج: *خاطرات و اسناد مستشارالدوله (۱۳۳۰ - ۱۳۳۵)*، طلایه، تهران، ۱۳۶۲، ص ۸۳.
- ۳۱- افشار سیستانی، ایرج: *خوزستان و تمدن دیرینه آن*، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، ۱۳۷۳، ج ۱، ص ۲۷۶.
- ۳۲- بهنود، مسعود: *دولتهای ایران از اسفند ۱۳۹۹ تا بهمن ۱۳۵۷ (از سیدضیاء تا بختیار)*، جاویدان، تهران، ۱۳۷۰، ص ۷۰ الی ۷۳ و ۱۰۶.
- ۳۳- عاقلی، باقر: *داور عدلیه*، علمی، تهران، ۱۳۶۹، ص ۴۹.
- ۳۴- کحال زاده، میرزا ابوالقاسم: *دیده‌ها و شنیده‌ها*، فرهنگ، تهران، ۱۳۶۳، ص ۴۲۴.
- ۳۵- عاقلی، باقر: *رضاشاه و قشون متحدالشکل (۱۳۰۰ - ۱۳۳۰)*، نامک، تهران، ۱۳۷۷، ص ۱۸۶ الی ۱۸۸ و ۲۰۷، ۲۱۵.
- ۳۶- مهدی‌نیا، جعفر: *زندگی سیاسی سپهبد فضل‌الله زاهدی*، پانوس، تهران، ۱۳۶۹، ص ۱۷ الی ۲۶.
- ۳۷- مهدی‌نیا، جعفر: *زندگی سیاسی سیدضیاءالدین طباطبایی*، پانوس، تهران، ۱۳۶۹، ص ۳۳۲ - ۳۲۳.
- ۳۸- افشار، ایرج: *زندگی طوفانی (خاطرات سیدحسن تقی‌زاده)*، انتشارات علمی، تهران، ۱۳۷۲، ص ۳۴۴ الی ۳۴۶.

- ۴۰- نیکزاد امیرحسینی، کریم: *شناخت سرزمین چهارمحال*، چاپخانه ربانی، اصفهان، ۱۳۵۷، ص ۶۰
- ۴۱- فردوست، حسین: *ظهور و سقوط سلطنت پهلوی*، اطلاعات، تهران، ۱۳۶۹، ص ۲۸۴.
- ۴۲- شیخ‌الاسلامی، جواد: *علل افزایش نفوذ سیاسی روس و انگلیس در ایران عصر قاجار*، کیهان، تهران، ۱۳۶۹، ص ۳۷.
- ۴۳- شاه بختی، محمد: *عملیات لرستان ۱۳۰۳ و ۱۳۰۶ شمسی*، شیراز، تهران، ۱۳۷۳، ص ۹۰.
- ۴۴- فردریک ما برلی، جیمز: *عملیات در ایران (جنگ جهان محمد علی نی اول ۱۹۱۹ - ۱۹۱۴ م)*، ترجمه‌ی کاوه بیات. مؤسسه فرهنگی خدماتی رسا، بی‌جا، ۱۳۶۹، ص ۸۶
- ۴۵- نوایی، عبدالحسین: *فتح تهران (گوشه‌هایی از تاریخ مشروطیت ایران)*، بابک، تهران، ۲۵۳۶ شاهنشاهی. ص ۷.
- ۴۶- چرچیل، جورج پ: *فرهنگ رجال قاجار*، ترجمه‌ی غلامحسین میرزا صالح، زرین، ۱۳۶۹، ص ۸۳
- ۴۷- *کشف تبلیس یا دورویی و نیرنگ انگلیس*، زرین، تهران، ۱۳۶۳، ص ۱۶.
- ۴۸- مکی، حسین: *مدرس، قهرمان آزادی*، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ۱۳۵۹، قسمت دوم، ص ۸ - ۶۳۷ - ۵۵۴.
- ۴۹- کسروی، احمد: *مقالات کسروی*، چاپخانه پیمان، تهران، ۱۳۱۷، ص ۷۳.
- ۵۰- ابراهیم شیبانی، میرزا: *منتخب‌التواریخ مظفری*، علمی، تهران، ۱۳۶۶، ص ۳۴۰.
- ۵۱- عاقلی، باقر: *نخست‌وزیران ایران از مشیرالدوله تا بختیار ۱۲۸۵ - ۱۳۵۷*، جاویدان، تهران، ۱۳۷۰، ص ۳۷۶ - ۳۷۱.
- ۵۲- قائم‌مقامی، جهانگیر: *نهضت آزادی خواهی مردم فارس در انقلاب مشروطیت ایران*، مرکز ایرانی تحقیقات تاریخی، تهران، ۱۳۵۹، ص ۱۸۲ - ۱۰۳.

مقالات

- ۱- شیخ الاسلامی، جواد: «انگلستان تنها حامی رجال سرسپرده ایران در دوره بعد از انقلاب اکتبر روسیه»، مجله سیاسی و اقتصادی، سال چهارم، شماره ششم.
- ۲- کسروی، احمد: «افشارهای خوزستان»، مقالات کسروی، به اهتمام یحیی ذکاء، شماره ۷۵.
- ۳- «لریاض الخزعلیه منسوب به شیخ خزعل»، مجله یادگار، سال سوم، شماره ششم و هفتم.
- ۴- مؤید، میرمهدی: در «پیرامون سرکشی شیخ خزعل و سرکوب او»، مجله هوخت، دوره بیست و نهم.
- ۵- «گوته‌ای از تاریخ معاصر ایران»، مأموریت آرنولد ویلسن در خوزستان، مجله دانشکده ادبیات تهران، شماره‌های ۴ - ۱، سال ۲۵.
- ۶- زیرنیسکی، مایکل. پ: «اقتدار شاهانه و حکومت استبدادی»، انگلستان و ظهور رضاشاه ۱۹۲۶ / ۱۳۰۵ - ۱۹۲۱ / ۱۳۰۰، ترجمه‌ی محمد نظری هاشمی، مجله مطالعات تاریخی دانشکده ادبیات و علوم انسانی، مشهد، شماره‌های ۱ و ۲، زمستان ۱۳۸۲.
- ۷- کسروی، سیداحمد: «تاریخ پانصد ساله خوزستان»، خواجه، تهران، ۱۳۶۲، ص ۲۳۱.